

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 9

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

ARAB XATTOTLIGIDA HOSILA XAT TURLARI VA ULARNING PALEOGRAFIK TAVSIFI

Asrorov Kozimxon Olimxon o'g'li

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, doktorant.

e-mail: kozimxon001@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-7706-9691>

Аннотация.

Ushbu maqolada islom xattotlik san'atidagi asosiy yozuv uslublaridan kelib chiqqan (ishtiqoq qilingan) va o'zaro sintezlashgan hosila xat turlari tahlil qilinadi. Manbalarda kam o'rganilgan diyvoniy jaliy, muhaqqaq, ijoza, tug'ro, mag'ribiy, rayhoni, toj va shikaste kabi xat turlarining shakllanish tarixi, o'ziga xos vizual va tarkibiy xususiyatlari hamda ularning ijtimoiy-siyosiy va amaliy vazifalari yoritilgan. Tadqiqotda mazkur hosila yozuv turlarini o'rganishning islom paleografiyasi va qadimiy qo'lyozmalarni identifikatsiya qilishdagi ilmiy ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: arab xattotligi, hosila xatlar, ishtiqoq, diyvoniy, muhaqqaq, ijoza, tug'ro, mag'ribiy, rayhoni, toj xati, shikaste, islom paleografiyasi.

ПРОИЗВОДНЫЕ ВИДЫ АРАБСКОГО ПИСЬМА И ИХ ПАЛЕОГРАФИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

Асроров Козимхон Олимхон угли

Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, докторант.

Аннотация.

В статье анализируются производные виды письма, сформировавшиеся на основе основных стилей исламской каллиграфии и в результате их взаимного синтеза. Рассматриваются история формирования, характерные визуальные и структурные особенности, а также социально-политические и практические функции таких малоизученных в научных источниках видов письма, как дивани джали, мухаккак, иджаза, тугра, магриби, райхани, тадж и шикасте. Обосновывается научное значение изучения данных производных видов письма для исламской палеографии и идентификации древних рукописей.

Ключевые слова: арабская каллиграфия, производные виды письма, иштикак, дивани, мухаккак, иджаза, тугра, магриби, райхани, письмо тадж, шикасте, исламская палеография.

DERIVED TYPES OF ARABIC SCRIPT AND THEIR PALEOGRAPHIC CHARACTERISTICS

Asrorov Kozimxon Olimxon o'g'li

Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Doctoral Student.

Abstract.

This article analyzes derived script types that developed from the principal styles of Islamic calligraphy and through their mutual synthesis. It examines the historical development, distinctive visual and structural characteristics, as well as the socio-political and practical functions of such relatively understudied script types as Diwani Jali, Muhaqqaq, Ijaza, Tughra, Maghribi, Rayhani, Taj, and Shekasteh. The study substantiates the scholarly significance of examining these derived script types for Islamic paleography and the identification of ancient manuscripts.

Keywords: Arabic calligraphy, derived scripts, derivation, Diwani, Muhaqqaq, Ijaza, Tughra, Maghribi, Rayhani, Taj script, Shekasteh, Islamic paleography.

Kirish. Arab xattotlik san'ati nafaqat islom madaniyatining nodir vizual ifodasi, balki asrlar davomida shakllanib kelgan ulkan ma'naviy va intellektual merosdir. Arab va islom olamida yozuv turlarining genezisi va ularning evolyutsion taraqqiyoti doimo tilshunoslar, tarixchilar va xattotshunos olimlarning diqqat markazida bo'lib kelgan. Tarixiy manbalar va zamonaviy tadqiqotlarda arab alifbosi asosida shakllangan o'ndan ortiq asosiy xat turlari (suls, nasx, ta'liq, kufiy va b.) haqida yetarlicha ma'lumotlar mavjud bo'lsa-da, mazkur asosiy uslublar zaminida paydo bo'lgan, ya'ni ulardan ishtiqoq qilingan (hosil bo'lgan) va sintezlashtirilgan xat turlari to'g'risida tizimli ma'lumotlar to'plash hamda ularni ilmiy jihatdan tasniflash bugungi kunda dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Ushbu maqolada islom xattotlik olamida keng tarqalgan bo'lsa-da, manba va adabiyotlarda alohida tadqiqot obyekti sifatida kam o'rganilgan ikkilamchi yoki hosila xat turlarining kelib chiqishi, o'ziga xos xususiyatlari va qo'llanish sohalari tahlil qilinadi. Xususan, asosiy xatlar negizida yuzaga kelgan diyvoniy jaliy, muhaqqaq, ijoza, tug'ro, mag'ribiy, rayhoni, toj va shikaste kabi murakkab va o'ziga xos xat turlarining strukturaviy tuzilishi, ularning shakllanish tarixi hamda atoqli xattotlarning ushbu uslublar rivojiga qo'shgan hissalarini manbalar yordamida yoritiladi,

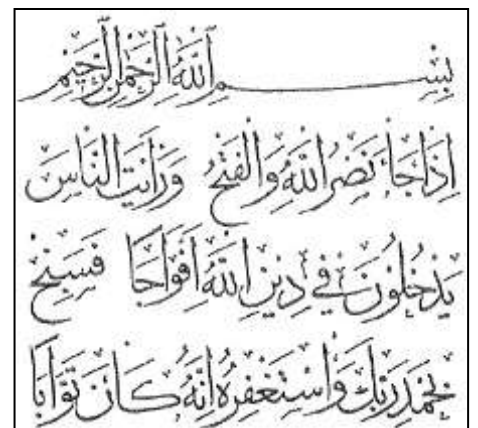
shuningdek, bir xat turining ikkinchisiga qo'shilishi yoki muayyan geografik-siyosiy ehtiyojlar natijasida shakllangan hosila xatlarning paleografik va estetik tabiatini ochib berish, ularning o'zaro farqli va o'xshash jihatlari aniqlash hamda islom xattotligi tarixidagi o'rnini belgilashdan iborat. Arab va islom olamida eng ko'p tarqalgan va mashhur bo'lgan xatlar bular: suls, nasx, ta'liq (nasta'liq, forsiy), diyvoni, kufiy, riq'a, diyvoni jaliy, muhaqqaq, ijoza, tug'ro, mag'ribiy, rayhoni, toj va shikaste.

MUHOKAMA

Bu xat turlarini ikki asosiy qismga bo'ldik: asosiy xatlar va asosiy xatlardan hosil bo'lgan, ya'ni asosiy xatlar asosida tuzilgan xatlar. Manba va adabiyotlarda asosiy xatlar to'g'risida qisman ma'lumotlar keltirilgan, biroq asosiy xatlardan kelib chiqqan xatlar to'g'risida ma'lumot topish mushkul. Ishtiqoq qilingan va bir xatni ikkinchi xatga qo'shish natijasida hosil qilingan xatlar: diyvoni jaliy, muhaqqaq, ijoza, tug'ro, mag'ribiy, rayhoni, toj va shikaste.

Diyvoni jaliy. Bu xat diyvoni xatidan kelib chiqqan xat bo'lib, arksimon ko'rinish, cho'zilish va qiyasimon yozilishda "Diyvoni odiy" xati harflariga o'xshab yoziladi. Biroq diyvoni xatidan farq qiladigan jihatlari bir nechta hisoblanib, e'tibor qilinadigan birinchi jihati qalam kengligi bo'lib, odat bo'yicha xattot ikki qalamdan foydalangan [1; 156-b.]. Bir qalam bilan yozishda, ikkinchi qalamdan yozilgan matnga shakl berish va nozik joylarda foydalanish uchun ishlatganlar. Yana bir farqli jihati harf shakllari va satr shakllarining tuzilishlaridir. Odatda xattotlar ikki tekis satr yo'sinida matnni bitgan bo'lib, ularning har birida matnni qiyasimon tepaga biroz ko'tarib yozish bilan yakunlaydilar. Harflarning o'rtasidagi bo'shliq harflarning shakllari yoki ularning harakatlari bilan to'ldiriladi. Bunda bo'sh o'rinlarni to'ldirishda yordamchi amal sifatida kichik nuqtalarga ham e'tibor qaratilgan. "Bu xat odat bo'yicha tug'ro xatining ostidagi iboralarni yozishda foydalanilgan". [2; 423-b.].

Muhaqqaq xati. Bu xat rayhoni, suls va suls xatidan hosil qilingan xatlar xarflariga o'xshash. Bu xatdarni bir biridan ajratish juda ham qiyin. Xattoki, bu xatlarni o'rtasidagi farqlarni mohir bo'lmagan xattotlar ajratib olishga qodir bo'lmagan. Bu xatlarni o'rtasini ajratish va muhaqqaq xatini tanishning ikki xil usuli mavjud. Birinchisi, muhaqqaq xati xarflarining oxiri doimo osilibroq yoziladi. Bu xatda bitilganidek, xarflarning oxiri osilib yozilganligi suls xatidagi xatlardan farq qiladi. Ularni ajratib olishlik ham oson bo'ladi. Bitikdagi basmalaga e'tibor beradigan bo'lsak, Alloh lafzidagi "ha" harfi "toi marbuta" harfiga o'xshatib yozilgan. Boshqa bitiklarda ham shu farqlar bilan ajratib olishlik juda oson. Lavha muallifi xattot Nosir Maymun. Ikkinchisi, muhaqqaq xatini yozishda, satrlarda shakllar berishda doimo ajratib, bir biriga qo'shmasdan, alohida yoziladi. Suls xatida esa aksincha yaqinlashtirib, harflarni bir biriga qo'shib yoziladi. Bu xat VII hijriy asrda paydo bo'lgan bo'lib, qadimiy xatlar sirasiga kiradi [3; 157-b.].

Ijoza xati. Bu xat "Tavqi" xati nomi bilan tanilgan bo'lib, dastlab "Riyosiy" nomi bilan shuhrat topgan. Bu xat qalami yumaloq, doirasimon holatda bo'ladi. Doirasimon qalam bilan bitilgan, lekin boshqacha nom bilan ataladigan xat mavjud bo'lsa, u xatning ham asli riyosiy xati bo'lib, hozirgi kunda bu xat ijoza xati deb nomlanadi. Bu xatning ijoza xati deb atalishiga sabab ilmiy beriladigan ijozalarning asosan ijoza xati bilan yozilganligidadir. Bu xat orqali ko'pgina kitoblar muqaddimasi va xulosalari bitilgan. Ijoza xati suls va nas'h xatlari o'rtasida paydo bo'lgan xatlar sirasiga kiradi. Lekin bu xat orqali san'at xatlari lavhalari ishlanmagan. Ibrohim Shajariy Ma'mun xalifaligi davrida ijoza xatining dastlabki qoidalarini tuzgan xattot hisoblanadi. So'ng esa xattot Mir Ali Tabriziy ayrim qo'shimchalarni qo'shgan. Xat yozilishida asosan harakatlarga va qo'shimchalarga suyaniladi.

Nas'h va suls xatlari bilan shug'ullangan xattotlar bu xat bilan ham asosan shug'ullanganlar.

Tug'ro xati. Tavqi' xatiga biroz o'xshab ketadigan bu xat suls va sunbuliy xatlari natijasida paydo bo'lgan. Tug'ro tatarcha so'z bo'lib, bu xat bilan sulton yoki hokimlarning ismlari yoki laqablari bitilgan. Xat yozilish usuli boshqa xatlardan tubdan farq qilib turadi. Tug'ro xatining paydo bo'lishiga Amir Temur va Usmoniy sultoni Boyazid ibn Murod o'rtasida bo'lgan maktublarda aks etgan xat sabab bo'lgan, degan fikr bildirilgan. Shu fikr xattotlar orasidagi eng maqbul fikr sifatida ko'rilgan. Tarixiy manbalarda "Amir Temur Boyazidga yuborgan bitiklaridagi siyoh uning qonidan tug'ro xati asosida yozilganligi va ular o'rtasidagi urushda Amir Temurning qo'li baland kelgan"ligi ta'kidlanadi. Xat vaqt o'tishi bilan rivojlanib bordi. 1825-yilda Mustafo Roqim xat qoidalarini oxirgi shaklga keltiradi. Milodiy XV asr boshlarida Amir Temur va Sulton Sulaymon ibn Boyazid tug'ro xatidan dastlab foydalangan sultonlar sifatida ko'rilgan. Odatda bu xatdan qayd daftarchalaridagi bitiklar va Usmoniy sultonlarining ismlarini bitishda foydalanilgan.

Mag'ribiy xati. Kufiy xatidan hosil bo'lgan va asli kelib chiqishi shu tur hisoblangan mag'ribiy xati o'zi mustaqil arab xati turlaridan biri darajasida rivojlana oldi. Xat Afrika shimolida va Mag'rib davlatida keng rivojlandi va III hijriy asrda paydo bo'ldi. Xat dastlab V hijriy asrda musulmonlar tomonidan bino qilingan Qirvon shahriga nisbat berilib, "Qirvoni" xati deb nomlangan. Mag'ribiy xati boshqa xatlardan asosan alifbo harflarining ostiga nuqta qo'yilishi bilan ajralib turadi [4; 98-b.]. Xat bo'yicha asosan shug'ullangan xattot Muhammad Abdurahmon alohida nas'h xatidan hosil qilingan "Afriqiy mag'ribiy" xatiga asos soladi. Bu xat mag'ribiy xatiga o'xshash xat bo'lib, bu xat orqali 1964-yilda mus'haf bitadi. Hozirda ham bu xatdan asosiy xat sifatida foydalaniladi.

Rayhoni xati. Qadimiy xatlardan biri bo'lgan rayhoni xati o'zida suls va muhaqqaq xatlarining sifatlarini jamlaydi. Bu xatning asoschisi Ibn Bavvob nomi bilan mashhur iroqlik xattot Ali ibn Hilol (vaf. h. 413/m. 1022-y.) sanaladi [5; 55-b.]. Bu xat rayhon o'simligiga o'xshash shakl-shamoyili, uzun aliflar ila bitilishi bilan boshqa xatlardan ajralib turadi. Aynan shu o'xshatma sabab xatga rayhoni nisbati berilgan. Bu xat bilan shug'ullangan va xatning chiroyli bitilishiga sababchi bo'lgan xattotlarning barchasi Ibn Bavvob shogirdlari va uning yo'lini tutgan xattotlar hisoblanadi.

Xatning yana bir nomi "G'azloniy" xati deb ham atalib, Mustafobek G'azlonga nisbat berilgan. Xattotlar tomonidan bu rayhoniy xatga berilgan nisbat: "Rayhoniy xati diyvoniy xatining ayni o'zi bo'lib, farqli jihati harflarning bir-biriga kiritib, qo'shib yozilishida", degan fikrlarni keltiradilar.

Toj xati. Toj xati ikki qismga — nas'hiy va riq'iyga bo'linib, faqat nas'h yoki riq'a xati harflari yordamida bitiladi. Xat ixtirochisi Muhammad Afandi hisoblanib, xatni ixtiro qilishiga turtki bo'lgan asosiy sabab — Misr podshosi Ahmad Fu'od I xattotga yangi xat ixtiro qilishni so'rab murojaat qilganidir. Xattot esa mavjud harflardan yangi ko'rinishli xatni ixtiro qilgan.

Toj harflarining o'ziga xos foydalaniladigan o'rinlari mavjud bo'lib, hamma o'rinlarda ham ishlatilmagan. Ustoz Abdulqodir Oshur o'zining "Toj harflari va tuzilish belgilari" risolasida toj harfi iste'molda bo'ladigan maxsus o'rinlar to'g'risida keltirib o'tadi. Ustoz Favziy Solim Afifiy "Arab xati bitigi paydo bo'lishi va rivojlanishi" asarida bu maxsus o'rinlarni kiritib, toj usulida bitiladigan o'rinlarni quyidagicha keltiradi:

1. Qisqa unvonlardagi so'zlarning birinchi harflarida (bu unvonda ism yoziladimi yoki mansab-darajasi — bunda farqlanish bo'lmagan).
2. Mustaqil jumalarning boshida va matnlar iboralarining boshida.
3. Vaqf, istifhom belgilari, ikki nuqta va jumlaning boshida shartiyya so'zlari kelgan shart so'zlaridan so'ng.
4. Atoqli ismlarning avvalida. Agar atoqli ism bir so'zdan tashkil topgan bo'lsa, misol uchun: "Alloh" lafziga o'xshash faqat shu so'zning o'zi, agar izofali bo'ladigan bo'lsa, izofaning birinchisida, misol uchun: Abdurahmon (Abdu ar-Rohmani). Ismdagi "Abd" kalimasining "ayn" harfida.
5. Atoqli ismlar murakkab atoqli ism bo'ladigan bo'lsa ham (to'rtinchi bandga o'xshash) avvalgi qismida. Ikkinchi qismi esa atoqli hisoblanmaydi. Misol uchun: Salohiddin (Salohu ad-diyini). "Sod" harfida.
6. Qo'shib yoziladigan harflardan bir harf atoqli bo'lib kelsa, o'sha atoqli harflarda.
7. Bir atoqli ismga o'rinbosar sifatida sifat keladigan bo'lsa ham toj qo'yiladi. Misol uchun: Rosul ismi kelganda, albatta, unga o'rinbosar sifatida sollallohu alayhi vasallam keltiriladi. Sifat ham bu o'rinda tojlanadi.

Shikaste. Ta'liq xatidan hosil qilib olingan xat nomi fors tilidan olingan bo'lib, "singan, darz ketgan" ma'nolarini anglatadi. Turk yerlarida esa bu xatni "Qurma[1]" xati deb ataganlar. Bu xatdan keyin foydalangan o'lkalar Eron, Pokiston va Afg'oniston hisoblangan. Manbalarda ta'kidlanishicha, bu xatning asoschisi xattot Shafiy' hisoblanib, bu xat orqali Qur'oni karim oyatlari bitilmagan. Shu sabab ham bu xatda yozuv va o'qish jarayonida biroz kamchiliklar topilib, chigalliklar mavjud bo'lgan. Bu xat keyinchalik ko'p tadqiq qilinib, arab va turk xattotlari hamda Eron xattotlarining bu xat borasida ko'p ishlashiga undadi. Ular o'zlarining ko'plab qo'shgan qoidalari bilan biroz forsiy xati va ta'liq xatlariga o'xshash bo'ldi. Aytish lozimki, bu xat ayni u xatlarning o'zi emas.

NATIJALAR

Arab xattotlik san'ati tarixi shuni ko'rsatadiki, asosiy uslublarning o'zaro sintezi va ishtiyoq qilinishi natijasida yuzaga kelgan hosila xat turlari xattotlikning naqadar moslanuvchan va boy estetik imkoniyatlarga ega ekanligini tasdiqlaydi. Tadqiq etilgan diyvoniy jaliy, muhaqqaq, ijoza, tug'ro, mag'ribiy, rayhoniy, toj va shikaste kabi yozuv shakllari shunchaki takror bo'lmasdan, muayyan ijtimoiy-siyosiy, mintaqaviy va funksional ehtiyojlar mahsulidir. Bu xatlar davlat hujjatlarini rasmiylashtirishdan tortib, ilmiy ruxsatnomalar, matn sarlavhalari hamda geografik hududlarning (Shimoliy Afrika va Eron kabi) o'ziga xos milliy-madaniy xarakterini aks ettirishgacha bo'lgan muhim vazifalarni bajargan.

XULOSA

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, asosiy uslublardan kelib chiqqan mazkur hosila yozuv turlarini o'rganish arab paleografiyasining ochilmagan qirralarini yoritish bilan birga, nodir qo'lyozma manbalarni to'g'ri o'qish va ilmiy identifikatsiya qilishda yuksak amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ibrohim Jum'a. Tatovvuru al-xutut. – Qohira: Darul maorif, 1980. – B. 157.
2. Jamil Ahmad Jaburiy. Mavsua ashkal xutut. – Livan: Dar va maktaba al-hilal, 1978.
3. Hoshim Muhammad Xattot. Qovaid al-xotti al-arobiyyi. – Iroq: Bag'dod ro'ya, 1994.
4. Jamol Hamid. Al-Va'z an al-xotti al-arobiyyi. – Qohira: Dar tuross, 1986.
5. Hamud Jalviy Mug'riy. Mavsua diyvaniy. – Quvayt: Ash-Shuvayx, 1997.